

Аманкулова Лайла Абдраймовнаның «8D02301 – Филология» білім беру бағдарламасы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін «Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясы» тақырыбында дайындаған диссертациялық жұмысына
АНДАТПА

Жұмыстың жалпы сипаттамасы. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциясының көркемдік табиғатын айқындау және оның ұлттық дүниетаныммен, сондай-ақ заманауи поэтикалық дискурспен сабақтастығын зерделеу бүгінгі әдебиеттану саласының теориялық-әдіснамалық өзекті мәселелерінің бірі. Қазіргі қазақ лирикасы ХХІ ғасырдағы қоғамдық-әлеуметтік, идеялық парадигмалардың күрделілігін айқын көрсететін әдеби феноменге айналды. Қазақ поэзиясы жаһандану, постколониалдық сананың қалыптасуы, әлеуметтік құрылымдағы өзгерістер және цифрландыру дәуіріндегі ұлттық болмыс, тарихи жад пен жеке тұлғаның ішкі әлемінің құрылымын бейнелейтін көркем-эстетикалық функциясын атқаратын құбылысқа айналды. Осы тұрғыдан алғанда, лириканың тек эстетикалық емес, сонымен қатар ментальдік, яғни ұлттың тарихи-мәдени ойлау құрылымдарын қайта репрезентациялап, сақтап, тасымалдайтын семиотикалық жүйе ретіндегі рөлі арта түсуде. Ұлттық әдебиеттің ментальдік аспектілерін тұжырымдау арқылы халықтың мәдени кодын анықтап, қоғамдық сана трансформациясын жан-жақты зерттеуге жол ашылады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі гуманитарлық ғылымда, атап айтсақ, әдебиеттану, антропология, мәдениеттану және тағы басқа салаларда «ментальдік» категориясы халықтың тұрақты ойлау үлгілерін, мифологиялық және символдық кодтарын айқындайтын маңызды ұғым ретінде орныққан. Әдеби мәтінді мәдени-семиотикалық кеңістік ретінде қарастыруда мәдени семиотикалық бағыттардың негізін қалаушылардың бірі, белгілі ғалым Ю.Лотманның семиотика теориясы мен методологиясы, «семиосфера» тұжырымы тиімді әдіснамалық бағыт-бағдар ұсынады.

Әдебиет – мәдени кодтарды жүйелеп, трансформациялайтын семиотикалық жүйе ретінде ұлттық тарихи жад, дүниетаным, архетиптік құрылымдардың сақталуына және жаңғыруына ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, мәтіндік дискурстарды талдау ұлттық ментальділіктің көркемдік функциясын айқындауға мүмкіндік береді. М.Бахтиннің диалогизм, хронотоп және көпдауыстылық (полифония) туралы теориялық қағидаттары ментальдік сипатты айқындауда қосымша аналитикалық тәсілдер ұсынады. Бұл теория жеке тұлғаның ішкі дискурсы мен қоғамдық-идеологиялық кеңістіктің өзара ықпалын зерделеуге, «мен» және «біз» категорияларының арақатынасы арқылы ментальдік қайшылықтар мен мәдени кодтардың көрінісін ашуға мүмкіндік береді. Қазіргі қазақ лирикасында жеке тұлғаның ішкі дауысы мен қоғамдық дискурс тоғысы осы әдіснамалық парадигма контекстінде зерделеуді қажет етеді.

Диссертациялық жұмыстың тәжірибелік-эмпирикалық негізін қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдері Ә.Балкыбек, Ж.Сәрсек, Б.Беделхан,

Е.Алаштуған, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан, Н.Майтайұлы, тағы басқа да қаламгерлердің шығармашылығы құрайды. Аталған ақындар поэзиясындағы ұлттық мифтер, рухани-эстетикалық кодтар, тарихи жады элементтері жаңа поэтикалық жүйеде қайта репрезентацияланып, қазіргі әдебиеттегі «ментальдік жаңғырудың» бағыттарын айқындауға негіз болды.

Тәуелсіздік кезеңінен кейінгі әдеби үдерісті зерттеген С.Қирабаев, Ш.Елеукенов, Ә.Нарымбетов, А.Егеубаев, А.Ісімақова, Б.Ыбырайым, Т.Шапай, Г.Орда, С.Ержанова және тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде ұлттық дүниетаным мен көркемдік сана мәселелері зерделенгенімен, ХХІ ғасыр қазақ лирикасындағы ментальдік концепция кешенді түрде зерттеу нысанына айнала қоймағаны белгілі. Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, Б.Беделхан, Е.Алаштуған, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан сияқты ақындардың шығармалары ментальдік модельдер тұрғысынан бірізді ғылыми жүйеде қарастырылмаған. Жалпы алғанда, қазіргі қазақ лирикасындағы ментальдік категориялардың көркемдік-когнитивтік табиғатын арнайы әрі жүйелі талдау ұлттық әдебиеттануда әлі қалыптаса қоймаған мәселе екені белгілі. Әдебиеттегі ұлттық дүниетаным, архетип, мифопоэтика, көркемдік сана мәселелері жеке зерттеу нысандары ретінде қарастырылғанымен, поэзиядағы ментальдік концепциялардың тұтас теориялық моделін жасау ғылыми тұрғыдан әлі де назар аударуды қажет ететін мәселелердің бірі деп тұжырымдаймыз. Осыған байланысты ұсынылып отырған диссертациялық зерттеу жұмысы ұлттық әдебиеттанудағы осы бағытты дамытуға және қазіргі қазақ лирикасының ментальдік құрылымын теориялық тұрғыдан жүйелеуге елеулі үлес қосады.

Зерттеу нысаны. Қазіргі қазақ ақындары шығармашылығындағы ментальділік концепциясы.

Зерттеу пәні. Қазіргі қазақ поэзиясы.

Зерттеудің мақсаты. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепциялардың көркемдік табиғатын айқындау, олардың ұлттық дүниетаныммен және заманауи поэтикалық дискурспен сабақтастығын зерделеу.

Зерттеудің міндеттері.

- ментальдік ұғымының теориялық-әдіснамалық негіздерін саралау;
- қазақ поэзиясындағы дәстүрлі ментальділік бастауларды (Абай, Мағжан, Шәкәрім, т.б. ақындар) анықтау;
- қазіргі қазақ ақындарының поэзиясындағы мифопоэтикалық, тарихи-мәдени кодтарды талдау;
- қазіргі қазақ лирикасының ментальдік даму тенденцияларын айқындау;
- тәуелсіздік кезеңі поэзиясында этномәдени кодтардың жаңғыртылуын, архетиптік бейнелердің жаңа интерпретациясын және поэтикалық еркіндікті қазіргі лириканың жетекші даму бағыттары ретінде айқындау;

– лирикалық тұлғаның көркемдік табиғаты жеке «мен» және ұжымдық «біз» синтезі арқылы ұлттық идентификацияны заманауи поэтикалық деңгейде бейнелейтінін зерделеу;

– заманауи қазақ ақындарының шығармашылығында ұлттық жад пен тарихи сананың жаңа поэтикалық типологиясының қалыптасқанын дәлелдеу;

– виртуалды кеңістіктегі лириканы әдеби коммуникацияның жаңа моделі ретінде қарастырып, оның қазіргі әдеби үдерістің маңызды құрамдас бөлігі екенін саралау, ментальділік бір жағынан мәдениет пен дәстүрдің нәтижесі ретінде көрінеді.

Зерттеудің дереккөздері. Зерттеудің дереккөзін қазіргі қазақ ақындарының, атап айтқанда, Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, Б.Беделхан, Е.Алаштуған, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан т.б. шығармалары құрайды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

– диссертациялық зерттеуде ұлттық менталитеттің жаңа парадигмалары жүйеленіп, оның негізгі теориялық және қолданбалы тұжырымдары айқындалады;

– қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепция ұлттық руханият, тарихи жад және поэтикалық ойлау жүйесінің біртұтас көркемдік құрылымы ретінде жан-жақты сараланады;

– ментальдік ұлттың тарихи-рухани тәжірибесін жинақтаушы күрделі құрылым, ал концепт осы тәжірибенің көркем мәтіндегі семантикалық әрі символдық бейнесі ретінде ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, олардың арақатынасы талданады;

– тәуелсіздік кезеңі поэзиясында этномәдени кодтардың жаңғыртылуы, архетиптік бейнелердің жаңа интерпретациясы және поэтикалық еркіндіктің канат жаюы қазіргі лириканың негізгі даму бағыттары ретінде негізделеді;

– лирикалық тұлғаның көркемдік табиғаты жеке «мен» және ұжымдық «біз» синтезі арқылы ұлттық идентификацияны заманауи поэтикалық деңгейде бейнелейтіні анықталады;

– қазіргі қазақ ақындарының шығармашылығында ұлттық жад пен тарихи сананың жаңа поэтикалық типологиясы қалыптасқаны айқындалып, бұл үлгілер ұлттық болмыстың рухани жаңғыру үрдісімен байланысты құбылыс екені дәлелденеді;

– виртуалды кеңістіктегі лирика әдеби коммуникацияның жаңа моделі ретінде бағаланып, цифрлық поэтика қазіргі әдеби процестің маңызды құрамдас бөлігі екені тұжырымдалады.

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негізі. Зерттеу жұмысы әдебиеттану, мәдениеттану, философия және психология ғылымдарының теориялық тұжырымдарына сүйенеді. Ментальдік мәселесі Ю.Лотман, К.Леви-Стросс, К.Юнг, М.Бахтин еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Отандық әдебиеттануда ұлттық дүниетаным мен көркемдік сана мәселелері Ш.Уәлиханов,

Ә.Марғұлан, М.Әуезов, З. Қабдолов, Р.Нұрғали, С.Қасқабасов, Ш.Ибраев, А.Ісімақова, Б.Майтанов, Г.Орда, С.Ержанова еңбектерінде зерделенді.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдіснамалық негізін қазіргі қазақ әдебиетінің даму үрдістерін, көркемдік-эстетикалық бағыттарын айқындайтын ғылыми еңбектер құрайды. Атап айтқанда, «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияда тәуелсіздік кезеңіндегі әдеби бағыттар мен көркемдік ізденістердің ерекшеліктері жүйелі түрде қарастырылған. Ғалымдар Д.Қамзабекұлы, Б.Омар және А.Шәріптің «Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік» атты еңбегі ұлттық дүниетаным мен көркемдік ойдың өзара сабақтастығын айқындауда негізгі теориялық бағдар ретінде пайдаланылды. «Қазақ әдебиетінің тарихы» онтомдығында фольклор мен әдеби дәстүр байланысына қатысты тұжырымдар зерттеудің тарихи-типологиялық негізін қалыптастырды. Әдебиеттанушы А.Ісімақованың «Тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» монографиясында қазіргі әдебиеттанудың ғылыми әдіснамалары мен бағыттары сараланып, зерттеу жұмысының теориялық ұстанымдарын айқындауда маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ «Жаңа қазақ әдебиеті. Дарынды жастардың шығармашылық жетістіктері» атты ұжымдық монография қазіргі әдеби үдерістегі жас каламгерлердің шығармашылық ізденістерін зерделеуде құнды дереккөз ретінде қолданылды. Осы еңбектер диссертацияның мазмұндық құрылымын, әдіснамалық бағдарлары және талдау нәтижелерін айқындауға негіз болды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу барысында нақты мақсат пен міндеттерге сәйкес салыстырмалы-тарихи талдау, психоаналитикалық және герменевтикалық әдістер пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы.

— қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концепция алғаш рет кешенді ғылыми нысан ретінде қарастырылып, оның теориялық негіздері мен көркемдік модельдері жүйелі түрде анықталды;

— ментальділік пен концепт категорияларының поэзиядағы өзара ықпалдасу механизмі айқындалып, қазақ поэзиясы контексіндегі ұлттық ойлау жүйесін бейнелеудің жаңа ғылыми интерпретациясы ұсынылды;

— тәуелсіздік кезеңі қазақ лирикасының ментальділік-аксиологиялық құрылымы арнайы талданып, этномәдени кодтардың жаңғыртылуымен байланысты жаңа көркемдік типология жасалды;

— акындар Ә.Балқыбек, Ж.Сәрсек, Б.Беделхан, Е.Алаштыған, М.Райымбекұлы, Т.Ешен, Т.Толқынқызы, Ә.Шегебай, Е.Жүніс, А.Елгезек және жас буын Н.Тұрғанбек, А.Хаутай, М.Асан, Ш.Талап, Б.Сәрсенхан т.б. акындардың шығармашылықтарын ментальділік тұрғыдан қарастыру арқылы ұлттық жад, тарихи сана және архетиптік бейнелердің жаңа поэтикалық үлгілері ғылыми айналымға енгізілді;

— қазіргі лирикалық тұлғаның («мен» және «біз») концептуалдық моделі жасалып, поэзиядағы индивидтік және ұжымдық сананың көркемдік динамикасы алғаш рет ментальдік талдау нысанына айналды;

– виртуалды кеңістіктегі поэзияның медиамәдени табиғаты ғылыми тұрғыдан жүйеленіп, қазіргі қазақ лирикасының цифрлық поэтикасы мен интерактивті оқырман мәдениетінің әдеби үдерістегі рөлі айқындалды;

– қазақ поэзиясын этномәдени, аксиологиялық және медиапоэтикалық қырларынан қарастыруға мүмкіндік беретін жаңа ғылыми-әдіснамалық парадигма ұсынылып, әдебиеттегі ментальдік бағыттың теориялық мәселелері сараланды.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы мен практикалық мәні. Диссертациялық жұмыстың нәтижелері қазақ әдебиеттануында ментальділік-аксиологиялық талдаудың жаңа әдістемелік бағытын қалыптастыруға, сонымен қатар қазіргі қазақ лирикасының феноменін кешенді әрі жүйелі зерттеуде бағдар ретінде пайдалануға болады. Зерттеу барысында алынған тұжырымдар «Қазіргі әдеби үдеріс» және «XXI ғасырдағы поэзия» курстары бойынша қосымша ғылыми-теориялық материал бола алады. Бұл нәтижелер әдебиеттанудағы теориялық талдаулар мен практикалық қолданбалы зерттеулер арасындағы өзара байланысты нығайтуға үлес қосады.

Зерттеу жұмыстың негізгі мазмұны мен нәтижелері. Зерттеудің негізгі тұжырымдары мен нәтижелері 12 ғылыми мақалада ұсынылды. Оның ішінде 4 мақала халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарында, 2-і шетелдік халықаралық конференцияда, 4 мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін ғылыми басылымдарда жарық көрді.

1. Аманкулова Л., Бегманова Б. (2022). Қазіргі қазақ лирикасындағы көркемдік ізденістер (ақын Е.Жүніс шығармашылығы бойынша). – «Keruen» ғылыми журналы, 77(4). – Б. 254–263. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.4-21> (ағылшын тілінде)

2. Аманкулова Л., Қоспағарова А., Екер Г. (2024). Қазіргі қазақ поэзиясындағы этномәдени құндылықтар (ақын Ә.Шегебай шығармашылығы бойынша). – «Keruen» ғылыми журналы, 82(1). – Б.211–219. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.1-17> (ағылшын тілінде)

3. Аманкулова Л., Жалғасбаева Қ. Қазіргі қазақ лирикасындағы ұлттық ментальдік көріністері. – Евразия гуманитарлық институтының Хабаршысы. – 2025. – №3. – Б. 126-134 <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2025-3.10>

Халықаралық конференция жинақтарында жарияланған еңбектер:

1. Аманкулова Л. Қазақ әдебиетіндегі ментальді құрылымдардың этномәдени ерекшеліктері // Түркия, Ыстамбұл. Қыркүйек 2025 ж.

2. Аманкулова Л. Қазіргі қазақ лирикасындағы ментальділік концептінің көркемдік бейнеленуі // Түркия, Анкара. Қазан. 2025 ж.

3. Аманкулова Л. Peculiarities of toponyms functioning in kazakh folklore (on the material of heroic eposes) // «Ізденістер мен бағыттар» тақырыбындағы I халықаралық түркологиялық конгресс материалдары. – Түркия, Карабюк, мамыр, 2022. – Б.202–210.

<https://turkolojikongresi.karabuk.edu.tr/icerikGoster.aspx?K=S&id=14&BA=index.aspx> <http://dx.doi.org/10.32601/ejal.803004> ISBN 978-605955-471-87

4. Аманкулова Л. Қазақ лирикасындағы көркемдік ерекшеліктермен ізденістер // «Әбіров әлемі» жобасы аясында ұйымдастырылған «Көп мәдениетті қоғамдағы өнер: салт-дәстүрлер және инновациялар» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конференция. – 2022. – Б.9-12.
<https://drive.google.com/file/d/1bBDo9qxAcS0u0mYjwDCsKTTTxbW4T1x2/view>

5. Аманкулова Л. Қазақ лирикасының даму тарихы «Қазіргі әдебиеттану ғылымы және әдебиетті зерттеумен оқытудың өзекті мәселелері» // Халықаралық ғылыми-практикалық конференция. 2025 ж. 23 сәуір.

6. Аманкулова Л. Заманауи қазақ лирикасының даму бағыттары және жаңашылдықтың көрінісі // «Филологиялық білім беру: ғылыми ізденіспен оқыту диалогі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция (SDU университеті) 2025 ж. 30 сәуір.

7. Аманкулова Л. Қазақ лирикасындағы көркемдік таным // Жастар және ғылым: бүгіні мен болашағы IV халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдар жинағы. – 2024. – 16 сәуір. – Б. 665-669.

Диссертациялық жұмыс Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің «8D02301 – Филология» білім беру бағдарламасы бойынша зерттеулерді бағалауға құзыреті бар Қазақ әдебиеті кафедрасы мәжілісінде талқыланып, қорғауға ұсынылды.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация кіріспеден, үш тараудан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Жалпы көлемі – 182 бет.

Отандық ғылыми кеңесші
Филология ғылымдарының кандидаты
қауымдастырылған профессор

Подпись

Растаймын: «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КеАҚ HR қызметі
Заверено: НАО «Казахский национальный женский педагогический университет» HR служба

Бегмазова Б.С